

OOK NIEUWE PARTIJEN WORDEN OUD

Een verkennend onderzoek naar de levensloop van nieuwe partijen in Nederland en België

J. Buelens en A.P.M. Lucardie

Inleiding

In de politieke wereld is kiezen een van de essentiële onderdelen van de democratie. Daarbij wordt meestal uitsluitend gedacht aan de burgers, die geregeld hun stem mogen uitbrengen. Maar ook politieke partijen staan voor keuzes, waarbij hun toekomst vaak op het spel staat. Een politieke partij wordt soms beschouwd als een mens, die geboren wordt en na een levensloop met hindernissen vroeg of laat een einde kent.¹ Hier onderscheiden we na het ontstaan van een partij vijf dergelijke drempels: deelname aan verkiezingen, entree in het parlement, betrokkenheid bij onderhandelingen, regeringsdeelname en het verwerven van een absolute meerderheid in het parlement. Het kiezen voor het nemen van die hindernissen wordt nog moeilijker als men weet, dat heel wat elementen aan de macht van de partij ontsnappen. Daarbij komt nog dat partijen sommige drempels blijkbaar niet ongestraft kan overschrijden. In het ergste geval kan een foute keuze zelfs de dood tot gevolg hebben.

De drempels hebben echter niet voor elke partij dezelfde aantrekkingskracht en moeilijkheidsgraad. De doelstelling van de partij bepaalt tot op zekere hoogte het belang van de drempel en de kans dat deze overschreden zal worden. Harmel en Janda onderscheiden vier soorten doelstellingen voor partijen:

(a) '*policy advocacy*': een bepaald beleid bepleiten en zo mogelijk uitvoeren, in overeenstemming met eigen principes - desnoods ten koste van populariteit bij kiezers en mogelijke coalitiepartners;

(b) '*office maximization*': deelname aan de regering - desnoods ten koste van eigen principes en zelfs de kiezersgunst;

(c) '*vote maximization*', zoveel mogelijk stemmen (en zetels) behalen - desnoods ten koste van principes en regeringsverantwoordelijkheid;

(d) '*intra-party democracy maximization*': de wens van de leden is heilig, desnoods ten koste van kiezersgunst, regeringsdeelname en trouw aan beginselen.²

Men zou (a) ook de inhoudelijke of substantiële doelstelling en (b) en (c) instrumentele of positionele doelstellingen kunnen noemen; of, in de terminologie van de Amerikaanse politicoloog Apter, 'consummatory' respectievelijk 'instrumental values'.³ Voor de meeste partijen zijn alle vier soorten doelstellingen van belang, maar ook hier moet men soms een keuze maken en prioriteiten stellen. Vaak gebeurt dat niet expliciet en kan men de feitelijke keuze slechts afleiden uit het gedrag van de partij, en in het bijzonder de partijtop. Zoals Apter aangeeft, glijden politieke elites vaak ongemerkt van substantiële (*consummatory*) naar instrumentele doelstellingen. Binnen de partij, en zelfs binnen de partijtop, kunnen evenwel uiteenlopende prioriteiten voorkomen. Het is dus veelal niet eenvoudig om vast te stellen welke doelstelling bij een partij voorrang heeft. Bovendien kan men zich afvragen of deze indeling uitputtend en sluitend is; we komen daar aan het slot van deze beschouwing nog op terug.

In dit artikel onderzoeken we de wisselwerking tussen doelstellingen en drempels in de levensloop van partijen in Nederland en België, in het bijzonder Vlaanderen, aan de hand van de theorie van Harmel en Janda.⁴ Deze partijstelsels vertonen voldoende verschillen en overeenkomsten om een vergelijking interessant te maken, zoals Deschouwer en Kooole al hebben laten zien.⁵ We beperken ons vooralsnog tot partijen waarvan we het ontstaan en de ontwikkeling redelijk kunnen documenteren, zonder daarbij ver in het verleden terug te moeten gaan. Eendagsvliegen die na slechts één parlementaire periode al van het toneel verdwenen, zoals ROSSEM in België en de Katholieke Nationale Partij (KNP) in Nederland laten we buiten beschouwing. Een aantal belangwekkende partijen moeten we om praktische redenen eveneens links laten liggen, zoals de Belgische antibelastingspartij Respect voor Arbeid en Democratie (*Union Démocratique pour le Respect du Travail*, RAD/UDRT), het Vlaams Blok, de Boerenpartij, de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) en de Centrumdemocraten - elders al voldoende in kaart gebracht en vergeleken.⁶ Ons onderzoek richt zich zodoende betrekkelijk willekeurig op de volgende partijen: het Vlaamse Agalev en de Volksunie, de Nederlandse Democraten 66, Democratisch Socialisten '70, het Gereformeerd Politiek Verbond, de Politieke Partij Radicalen en de Pacifistisch-Socialistische Partij.

Voordat we de lotgevallen van deze partijen nader beschouwen, willen we formuleren wat we op grond van de theorieën van Harmel en Janda en de drempelbenadering zouden mogen verwachten. Harmel en Janda verklaren de ontwikkeling die partijen doormaken voornamelijk aan de hand van de verwezenlijking van hun doelstellingen - in de perceptie van de partijtop - en de interne machtsstrijd die daar veelal mee gepaard gaat. Partijen die zich ernstig gefnuikt voelen in de realisatie van hun belangrijkste doel - door een duidelijke electorale nederlaag, verlies van regeringsmacht, ideologische crisis of massaal onbehagen en verloop onder hun leden - zullen geneigd zijn hun strategie en organisatie te veranderen. Harmel en Janda vertrekken hier

vanuit negatieve ervaringen ('shocks'). Zoals hieronder nog zal blijken, kunnen ook positieve ervaringen zoals een sterke stemmenwinst leiden tot verandering van de organisatie en zelfs van de doelstellingen.

1. Drempels en doelstellingen: hoe partijen kiezen

De eerste drempel voor elke nieuwe partij is deelname aan de verkiezingen voor de nationale volksvertegenwoordiging. Pedersen onderscheidt in deze fase nog drie onderdelen: de intentieverklaring ('*declaration*'), formele toestemming ('*authorisation*') en de deelname zelf. De intentieverklaring spreekt haast vanzelf voor een politieke partij: een politieke organisatie die niet aan verkiezingen deel wil nemen, wordt gewoonlijk een 'pressiegroep' of een 'politieke beweging' genoemd en niet een politieke partij.⁷ Toch zijn er partijen die op zeker moment besluiten niet meer of nog niet aan verkiezingen deel te nemen, uit gebrek aan middelen of omdat andere doeleinden voorrang genieten. In dat laatste geval gaat het per definitie niet om kiezersgerichte '*vote-maximizers*' maar waarschijnlijk om zeer principiële beleidgerichte partijen ('*policy-advocates*') of om vooral op interne partijdemocratie gerichte partijen.

Formele toestemming voor verkiezingsdeelname is in Nederland en België doorgaans geen probleem. In Nederland bestaat er kans op een partijverbod, indien een partij in strijd met de openbare orde handelt.⁸ België kent deze rechtsregel niet. Beide landen vragen het nodige aantal handtekeningen om de ondersteuning van een minimaal aantal burgers te demonstreren. In Nederland dient een nieuwe partij echter ook nog een borgsom van 25.000 gulden te storten. Daarna kan de verkiezingsstrijd beginnen.

Om in de verkiezingen succes te boeken en de tweede drempel te overschrijden, moet een nieuwe partij beschikken over een populair politiek project, een minimaal aantal leden, een minimale hoeveelheid geld en publiciteit, maar ook over een dosis geluk: fouten van gevestigde partijen bieden een nieuweling vaak een onvermoede gelegenheid, hun kiezers af te snoepen.⁹ Bij de eerste drempel had de partij de beslissing grotendeels zelf in handen, bij deze is dat al minder het geval. Hoeveel kiezers nodig zijn om een zetel te halen, is sterk afhankelijk van het kiesstelsel en van het politieke landschap. Nederland behoort tot de landen met de laagste kiesdrempel: 0,67% van de uitgebrachte stemmen is voldoende voor een zetel in de Tweede Kamer. Ook in België is het mogelijk om een zetel te behalen met weinig stemmen, op voorwaarde dat ze geconcentreerd zijn in een bepaalde kiesregio met veel zetels. Het aantal parlementaire nieuwkomers is daar in elk geval kleiner dan bij de noorderburen: negen sinds 1945, tegen zestien in Nederland.

Voor elke partij is het winnen van zetels belangrijk, maar voor een kiezersgerichte partij is het belangrijker dan wat dan ook. Het prototype van een

dergelijke partij, die haar programma en organisatie aanpast aan dit dominante doel, is door de Oostenrijkse politicoloog Kirchheimer beschreven als *Allerweltpartei* oftewel *catch-all party*.¹⁰ De Italiaanse politicoloog Panebianco heeft deze kenmerken verder gesystematiseerd in zijn analyse van de professioneel-electorale partij (*partito professionale elettorale*).¹¹ Een dergelijke partij wordt vrijwel volledig beheerst door professionele politici en hun staf van opiniepeilers, reclamemakers en fondsenwervers. Voor een beleidgerichte partij is zetelwinst minder doel dan middel om haar idealen wereldkundig te maken. Concessies aan de kiezersgunst lokken echter vaak heftige tegenstand uit van de 'fundamentalisten' in de partij, die soms liever afzien van deelname aan verkiezingen dan de zuiverheid van hun idealen prijs te geven. Ook de op partijdemocratie gerichte partijen zullen niet al te veel concessies willen doen aan hun electoraat. Ze kunnen dat ook niet zomaar doen, aangezien de leden in hun organisatie het laatste woord hebben. Het ideaaltype van deze partij is immers het tegendeel van professioneel-electoraal: amateurs en activisten maken hier de dienst uit. Op regeermacht gerichte partijen daarentegen zijn tot veel concessies bereid, aangezien regeermacht toch een minimum aantal zetels vereist.

Het behalen van zetels zal echter voor elke nieuwe partij heel wat gevolgen hebben. Voor het eerst krijgt zij een tribune binnen het politiek bestel. En wat zeker zo belangrijk is, er komen fondsen vrij, die de financiële armslag van de partij vergroten. In Nederland is dit in de vorm van subsidies voor wetenschappelijke instituten, scholings- en vormingswerk. In België gaan deze toelagen rechtstreeks naar de partijen, evenredig met het aantal behaalde stemmen en het aantal verkozenen. Met de wet op partijfinanciering is deze geldelijke steun aan partijen sterk verhoogd. Binnen de partij verwerven de verkozenen een bijzondere status; ze zijn niet zomaar gelijk te stellen met andere betaalde werknemers van de partij.

Wanneer een partij eenmaal in de volksvertegenwoordiging zetelt, zal ze moeten kiezen op welke manier zij verder aan politiek wil doen. Wil de partij slechts van buitenaf invloed uitoefenen op de besluitvorming en de zetels uitsluitend als politieke tribune gebruiken? Of is de partij bereid om te onderhandelen over beleidspunten om direct aan de regeermacht deel te nemen? Opnieuw heeft de partij niet alles zelf in de hand. Om te onderhandelen is men minimaal met twee. De eigen bereidheid is niet voldoende, ook andere partijen moeten beslissen om mee te doen. Onderhandelen is synoniem met compromissen sluiten. Een beleidgerichte partij met een sterke ideologie neemt een zwaar risico, omdat elk compromis als een afzwakking kan worden gevoeld door de achterban. Ook op partijdemocratie gerichte partijen zullen voorzichtig zijn bij elke concessie, en vaak van onderhandelingen afzien. Voor regeerlustige partijen (*office-maximizers*) daarentegen gaat het bij onderhandelingen alleen om het geven en nemen van machtsposities, waarbij de achterban nauwelijks gewicht in de schaal legt en vooral dient als applausmachine.

Deze drempel wordt vaak breed uitgesmeerd over een langere periode. Het is dan ook niet altijd eenvoudig om het moment te duiden waarop er 'echt' onderhandeld wordt. Vaak gaat er een periode aan de onderhandelingen vooraf, waarin het terrein wordt afgetast en partijleiders worden gepolst naar de bereidheid tot concessies. Ook oppositiepartijen in het parlement kunnen bij voorbereiding van wetsonderwerpen of moties betrokken worden en zo langzamerhand een gouvernementele, *regierungsfähige* status krijgen. Of ze kunnen met elkaar in onderhandeling treden om over parlementaire samenwerking of zelfs fusie te praten. In tegenstelling tot het volgende scharnierpunt, kan de drempel van onderhandeling zelfs overschreden worden zonder medeweten van de achterban.

Een voorlaatste drempel is het deelnemen aan een regeringscoalitie. Dit is opnieuw een belangrijke stap in de evolutie van een partij. Zoals bij het behalen van verkozenen ontstaat er een nieuwe groep met een bijzondere status in de partij, de ministers en kabinetsmedewerkers, die het regeringswerk voor hun rekening nemen. Het overschrijden van deze drempel is duidelijk en voor de achterban en kiezers goed zichtbaar. Regeringsdeelname schept ook de verwachting dat de partij effectief het beleid zal kunnen beïnvloeden. Kleine coalitiepartners zullen vlug merken dat dit niet vanzelfsprekend is.

Een bijzonder geval is een minderheidsregering van één partij: in feite ook een soort coalitievorming, zij het met vaak onzekere en wisselende partners. In Nederland en België zijn minderheidsregeringen nooit langdurig geprobeerd, in tegenstelling tot Denemarken bijvoorbeeld.

Het toetreden tot een coalitie is niet zonder risico. Regeringsdeelname geeft meer kans op stemmenverlies bij daaropvolgende verkiezingen.¹² Voor een regeerlustige partij is dit een alleszins aanvaardbaar risico, maar voor kiezersgerichte partijen is dat zeer de vraag. De principiële beleidgerichte partijen zullen zich voortdurend afvragen of er 'nog wat te regeren valt' vanuit hun ideologische invalshoek, zonder hun idealen ontrouw te worden. Ook vanuit de oppositiebanken kunnen ze die idealen immers verkondigen, en soms hun *blackmail potential* gebruiken om regeringspartijen onder druk te zetten die bevreesd zijn kiezers te zien overlopen.

De laatste drempel in de groei van een partij is de verwerving van de absolute meerderheid. De electorale score is dusdanig hoog, dat er geen andere partij nodig is om een regering te vormen. In een kiesstelsel waar een relatieve meerderheid van stemmen in een kieskring voldoende is om een zetel te behalen (*first-past-the-post* systeem), zoals in de Angelsaksische landen, is dit de normale gang van zaken. In landen met evenredige vertegenwoordiging komt het zelden voor: in België voor het laatst in de periode 1950-1954, toen de Christelijke Volkspartij (*Parti Social Chrétien*) een absolute meerderheid in de Kamer van Afgevaardigden bezat; in Nederland is het na 1918 nooit zo ver gekomen. Uiteraard is het vooral voor regeerlustige en kiezersgerichte partijen een aantrekkelijk doel; maar ook beleidge-

richte partijen zullen liever alleen dan met tegenstribbelende coalitiepartners regeren. Slechts een op partijdemocratie gerichte partij zal wellicht minder geneigd zijn om op haar eentje regeringsverantwoordelijkheid te aanvaarden, aangezien onbedoelde gevolgen van beleid toch onvermijdelijk een deel van de leden teleur zal stellen. Voor een dergelijke partij zijn oppositiebanken comfortabeler dan regeringspluche.

Tussen drempels en doelstellingen bestaat waarschijnlijk een dynamische wisselwerking. De drempels liggen vast, maar de doelstellingen niet. Voor regeerlustige partijen is het overschrijden van alle drempels gemakkelijker dan voor beleidgerichte en op partijdemocratie gerichte partijen. Een nieuwe partij die aanvankelijk vooral principiële doeleinden nastreeft, zal in de loop van haar ontwikkeling in de verleiding komen regeermacht en stemmenwinst belangrijker te gaan vinden. Een verschuiving in doelstelling zal doorgaans gepaard gaan met discussies over strategie en veranderingen in de partijorganisatie, soms zelfs met afsplitsingen. Hieronder willen we de levensloop van enkele Belgische en Nederlandse partijen in kaart brengen om inzicht te krijgen in de interactie tussen doelstellingen en drempels.

2. Agalev

De ontstaansgeschiedenis van Agalev, de groene partij in Vlaanderen, toont duidelijk aan dat drempels overschrijden niet zonder moeite gaat en dat vooropgestelde doelstellingen daarbij kunnen veranderen. Toen begin jaren zeventig pater Versteyleen zijn studenten aan het denken zette over niet-materiële waarden, kon hij niet vermoeden dat uit zijn beweging een heuse partij zou groeien.¹³ De pater en zijn volgelingen wilden wel invloed uitoefenen op het overheidsbeleid, maar als pressiegroep. Het steunen van kandidaten met groene ideeën op bestaande lijsten bleek echter geen succes, zodat sommige aanhangers gingen overwegen zelf aan verkiezingen mee te doen. In november 1981 werd de opbouw van de partijorganisatie in snelheid overtroefd door het succes van de partij in de staat.¹⁴ Met twee kamerleden en één senator was de drempel van vertegenwoordiging al genomen, nog voor er formeel een partij was opgericht (zie tabel 1). Tot dan was Agalev slechts een politieke werkgroep van de beweging 'Anders gaan leven' en stond die groep onder het toezicht van het Landelijk Beraad, dat het algemeen beleid waarnam. Pas in 1982 kwam er een scheiding van partij en beweging. Deschouwer schrijft hierover: 'Ze blijven verbonden in de geesten, maar de partij kan als organisatie haar eigen weg gaan, en moet dus ook haar eigen organisatie verder opbouwen'.¹⁵ Die verbondenheid leidde tot het stellen van hoge eisen aan de leden. Ook de interne democratie stond hoog aangeschreven: vrijwilligers moesten de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid blijven houden en controle uitoefenen op de beroepskrachten, de parlementariërs. De basis voor jarenlange spanningen was hiermee gelegd. De doelstelling van interne democratie slorpte erg veel energie op.

Tabel 1.

Verkiezingsresultaten Agalev en Volksunie voor de Kamer van Volksvertegenwoordiging, 1958-1995

	Agalev %	Agalev zetels	Volksunie %	Volksunie zetels
1958			3,4	1
1961			6,0	5
1965			11,4	12
1968			17,0	20
1971			18,8	21
1974			16,7	22
1977			16,3	20
1978			11,4	14
1981	4,0	2	15,9	20
1985	6,25	4	12,6	16
1987	7,4	6	12,9	16
1991	8,0	7	9,3	10
1995	7,2	5*)	7,3	5*)

*) Bij de staats hervorming werd het aantal zetels van de Kamer van Volksvertegenwoordiging terug gebracht van 212 naar 150.

N.B. Dit zijn de resultaten voor Vlaanderen, exclusief Brussel. Berekeningen met de Brusselse kantons erbij geven iets andere percentages.

Bron: P. Delwit en J.-M. De Waele, *Les partis politiques en Belgique*, Brussel, 1997.

Verkiezingen winnen ging welhaast vanzelf; in 1985 behaalde Agalev 6,1% van de stemmen in Vlaanderen, goed voor vier kamerleden en drie senatoren. Ondertussen werden er ook gemeente- en provincieraadsleden verkozen, zodat een bijzondere situatie ontstond: een partij met 225.000 kiezers, een grote groep volksvertegenwoordigers en slechts 925 leden (1985). Dit verkiezingssucces had kaderleden en beroepskrachten voortgebracht, maar

het was niet gevolgd door een ledenaanwas. Weinig schouders kregen zo een zware last te dragen.

Een overzicht van de doelstellingen op dat ogenblik kan enige duidelijkheid brengen. In de partij werd deelnemen aan verkiezingen niet meer in twijfel gesteld. Met ijzeren regelmaat gaf pater Versteylen en de beweging wel te kennen dat Agalev van haar ideologisch programma afweek. Dit zou een constante factor blijven tot op heden. Af en toe dook ook de dreiging op om met een nieuwe partij op te komen, die beter de fundamentele waarden zou verdedigen. Naar de interne democratie ging veel aandacht, zodat vooral de professionelen klaagden over het gebrek aan slagkracht van de partij. Er diende een programma te worden verwezenlijkt, en dat was niet mogelijk als de meeste energie naar binnen gericht bleef. Van deelname aan de macht was hoegenaamd geen sprake. Op lokaal niveau had Agalev tot dan toe tweemaal een poging daartoe ondernomen, maar dat was op een flagrante mislukking uitgelopen. De partij was te principieel, en kon niet gedijen in de compromissfeer van een meerderheid. Onderhandeld werd er op basis van breekpunten, liefst erg veel en als totaal pakket te aanvaarden of af te wijzen. Geen onderdeel van het programma kon worden weggelaten, geen enkel punt was vatbaar voor wijzigingen.

Desondanks boekte men in 1987 opnieuw electorale vooruitgang, zij het minder spectaculair dan voordien (7,3% van de stemmen). De professionalisering ging verder en de parlementaire fractie drukte zwaar op de agenda. Zij zouden zorgen voor een onuitgesproken doelverschuiving begin jaren negentig: deelname aan de macht werd uiteindelijk bespreekbaar.

In de loop van de jaren had België meer en meer een federale structuur verworven. Vlaanderen en Wallonië kregen een eigen Raad, waar de verkozenen nog trapsgewijze uit het nationale parlement kwamen, en een eigen regering, die proportioneel werd samengesteld uit de zetelende fracties. In het vooruitzicht van de verkiezingen van 1991 rekenden de groene partijen (Agalev en Ecolo) op een verkiezingsoverwinning, die hen automatisch in de regering zou brengen. Konden zij een ministerpost weigeren? Welke voorwaarden zouden ze stellen om aan die regering deel te nemen? Voor het eerst werd er in de besprekingen van de Stuurgroep - het partijbestuur van Agalev - openlijk gerefereerd aan de ervaringen op gemeentelijk vlak. Ook in 1988 was bij de gemeenteraadsverkiezingen gebleken dat het werken met breekpunten niet haalbaar was. Er diende onderhandeld te worden en enige soepelheid was gewenst, zodat men nu sprak van 'onderhandelingspunten' in plaats van 'breekpunten'.

De verkiezingsuitslag van 1991 was een verrassing. Niet alleen gingen de Vlaamse groenen slechts licht vooruit (0,5%), veel minder dan de opiniepeilingen hadden voorspeld; maar de winst van het Vlaams Blok en de lijst-ROSSEM bezorgden de verkiezingsdag de naam 'zwarte zondag'. Extreem-rechts brak door en waarnemers konden niet anders dan een groeiende afkeer van de politiek vaststellen. De groenen werden door de liberalen, de

morele overwinnaars van de verkiezingen, samen met de socialisten uitgenodigd om met een paarse coalitie eindelijk na 35 jaar de christen-democraten uit de regering te houden. De groenen deden met de grootste reserves mee, omdat ze beducht waren voor politieke spelletjes. Deze poging tot kabinetsformatie mislukte, waarbij de liberalen en socialisten niet nalieten om de groenen hiervan de schuld te geven. (De socialisten sloten na meer dan honderd dagen onderhandelen een regeerakkoord met de christen-democraten.) Feit bleef: voor de eerste maal werd Agalev uitgenodigd voor rege- ringsonderhandelingen. Intern bleef dit niet zonder gevolgen. De spanningen tussen top en basis spitsten zich toe op enkele inhoudelijke punten. Een voorbeeld hiervan was het standpunt ten aanzien van gemeentelijk stemrecht voor migranten. Het feit dat dit punt in de onderhandelingen geen 'breekpunt' maar een 'onderhandelingspunt' werd genoemd, was voor sommige leden (en de pers) voldoende om de teloorgang van de ideologie bij Agalev aan te kondigen. Het had zelfs het ontslag tot gevolg van E. Grijp, een oud-senator. De tijd bleek nog niet rijp om posities af te zwakken.

Een jaar later zou de situatie er heel anders uitzien. In de onderhandelingen, die zouden uitmonden in het St.-Michielsakkoord, stond een volgende fase van de staatshervorming op de agenda. Hiervoor was een tweederde meerderheid nodig die, door de weigering van de liberalen om de regering te redden, met de groenen en de Volksunie diende te worden gehaald. De groenen stonden, zeker in de pers, centraal in de onderhandelingen, omdat hun eis voor 'ecotaksen' het land en de economie meer beroerde dan de overheveling van nog meer bevoegdheden naar gemeenschappen en gewesten. Voor deze staatkundige onderwerpen waren de groenen geen vragende partij, al wilden zij ook enkele verbeteringen aanbrengen in het functioneren van de democratie. Het akkoord werd ondertekend, de resultaten voor de groenen werden met gemengde gevoelens ontvangen. De veranderende houding van de groenen met betrekking tot onderhandelingen kan slechts worden begrepen als een belangrijke item van het akkoord wordt vermeld. De nieuwe staatsstructuur en meer in het bijzonder de vernieuwde kiesdistricten vormden een bedreiging voor het potentieel aan groene vertegenwoordigers. In een interview verklaarde M. Aelvoet, die toen de onderhandelingen voerde namens Agalev: 'In dat opzicht ging het wel degelijk over de overlevingskansen van de partij. Door uit het parlement te vallen, gingen we niet alleen geen parlementsliden meer hebben, maar ook de hele financiering niet. Dat alles is een ondergronds argument geweest, en dit heeft meer meegespeeld dan men zelf durft toegeven'.¹⁶

Hier wordt een doelstelling geformuleerd, die we niet direct terugvinden bij Harmel en Janda, maar die bij het bestuderen van bureaucratische structuren wel is erkend. Het wordt omschreven als '*goal displacement*', wat doelverschuiving, maar ook 'doelvervreemding' betekent. Het oorspronkelijk doel wordt 'vergeten', en andere doelen komen naar voren. In het werk van Merton lag deze verschuiving in het toepassen van de regels om de regels,

die een doel op zich werden.¹⁷ Er is ook een ander soort doelverschuiving, waar we hier mee hebben te maken, namelijk de organisatie die zichzelf overleeft: 'Although designed to achieve some goal, organizations generate needs of their own, the prime one being survival.'¹⁸ In het geval van Agalev werd de partij naar de onderhandelingen gedreven omwille van het overleven van de partij zelf. Er waren zeker ook inhoudelijke redenen om toch te onderhandelen, maar het was niet de Stuurgroep die hierin sterk geloofde. Achteraf bleken de akkoorden over de 'ecotaks' een onhaalbare kaart door de economische druk die werd uitgeoefend, maar dat was op dat ogenblik nog niet aan de orde.

De verkiezingen van 1995 gaven voor het eerst een lichte achteruitgang voor Agalev te zien: 7,2% van de stemmen. Enkele niet-verkozen kandidaten stapten ontgoocheld over naar andere partijen, maar binnen de partij bleven grote conflicten uit. Er volgde geen traditioneel debat over schuldigen, wat aangeeft dat de doelstelling van het winnen van verkiezingen toch geen prioriteit heeft. Na enkele organisatorische veranderingen lijkt er een interne rust te zijn ingetreden, met een grotere productiviteit tot gevolg. Hoewel de eerstkomende verkiezingen pas in juni 1999 worden verwacht, is er twee jaar voordien wel een grote bedrijvigheid op dit punt waar te nemen. De doelstelling van verkiezingen winnen krijgt blijkbaar wel meer aandacht dan vroeger. Er werd ook een reclamebureau aangetrokken om deze tussentijdse campagnes te voeren. Daar zal de achteruitgang in 1995 zeker niet vreemd aan zijn geweest.

3. Volksunie

Wie de geschiedenis van België en zeker die van Vlaanderen wil schrijven, kan niet voorbijgaan aan een partij als de Volksunie. Het is één van de weinige partijen in de politiek, die kan beweren dat zij het grootste deel van haar hoofdprogramma heeft kunnen verwezenlijken. Dat dit niet tot onverdeeld geluk leidt, mag blijken uit de titel van De Winters studie over de Volksunie: 'The Volksunie and the bitter-sweet dilemma between policy success and electoral survival'.¹⁹ De partijgeschiedenis toont duidelijk aan hoe verscheurend een keuze kan zijn tussen ideologie, deelnemen aan beleid en electoraal overleven.

In november 1954 werd de Christelijke Vlaamse Volksunie opgericht. In april van dat jaar was er al een lijst met dezelfde naam in het Antwerpse ingediend, met één verkozene als gevolg.²⁰ Deze partij, die zich in de jaren zestig nog enkel Volksunie noemde, kon zich beroepen op een basis in de Vlaamse volksbeweging. Al vanaf het ontstaan van België waren er taalproblemen, die regelmatig met enig succes politiek werden vertaald. In 1919 behaalde de Frontpartij vijf zetels, werd later radicaler en zag in de jaren dertig het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) de fakkel overnemen. In 1936 was dat goed voor 10% van de stemmen in Vlaanderen. De openlijke

voorkeur van deze partij voor het nationaal-socialisme bracht de gehele Vlaamse beweging meer dan ooit in opspraak. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de naoorlogse periode Vlaamse partijen moeilijk opgang vonden.

Door het feit dat de traditionele partijen allemaal een nationale tweetalige structuur hadden, was het relatief eenvoudig voor de Volksunie om zich als enige te profileren op de Vlaamse eisen naar meer autonomie. Dat dit ideeëngoed opnieuw een groep van de bevolking aansprak bleek duidelijk uit het electoraal succes (zie tabel 1). In 1961 was de Volksunie goed voor 6% van de Vlaamse stemmen, om geleidelijk te stijgen naar een hoogtepunt van 19,4% in 1971. Dit resultaat maakte haar tot derde partij in Vlaanderen, na de Christelijke Volks Partij (CVP) en de Socialistische Partij (SP). Aan Franstalige zijde ontstonden er in het midden van de jaren zestig twee tegenhangers: het *Front Démocratique des Francophones* (FDF) in Brussel en het *Rassemblement Wallon* (RW) in Wallonië. Zij behaalden op korte termijn een even groot succes, wat ook aan Franstalige zijde de Belgische staat onder druk zette.

Vanaf de oprichting van de Volksunie waren er zeer regelmatig congressen.²¹ De eerste jaren kwamen steeds dezelfde thema's terug: middenstandsproblemen, arbeid, landbouw, binnen- en buitenlandse politiek en natuurlijk de Vlaamse vraagstukken. Intern was het zeker niet zo dat de partij als *one-issue party* kon worden bestempeld. In de loop van de jaren kwamen er steeds meer onderwerpen bij, zodat de partij in de jaren zeventig uitgewerkte ideeën had over een breed spectrum van problemen. Naar buiten toe was de Volksunie de regionalistische partij, die zo vlug mogelijk met de Belgische structuur wilde afrekenen. Op andere gebieden nam ze een positie in dicht bij het centrum, zodat daar geen profilering was weggelegd. Hearl geeft aan dat de partij verschoof van rechts naar centrum-rechts in het midden van de jaren zestig om na 1968 meer aantrekkingskracht uit te oefenen op progressieve kiezers.²² Zij fungeerde duidelijk als 'zweeppartij' of 'extern geweten' van de CVP, omdat ze ook in de katholieke kringen haar stemmen haalde en de CVP reeds langer binnen haar eigen structuur een Vlaamsere houding ging aannemen. De opstelling van de Volksunie nabij het politieke centrum maakte haar niet onmogelijk als coalitiepartner, haar extreme federalistische houding wel. Ook de Volksunie begon hierover na te denken. Op een congres in 1969 kwam het onderwerp van regeringsdeelname voor het eerst aan bod. Binnen de unie werd het duidelijk dat er buiten de sterk Vlaams-nationale achterban met een fundamentalistische houding, ook meer pragmatische figuren invloed kregen. In Antwerpse kringen werd deze tendens voornamelijk verpersoonlijkt door H. Schiltz, die duidelijk het programma van de partij wenste aan te passen om klaar te zijn voor het regeringswerk.²³ Een andere structuur voor België bleek bovendien ook voor de CVP niet langer onbespreekbaar. Reeds in het interbellum waren er bij de christen-democraten twee taalvleugels. Ook na de Tweede Wereldoor-

log kon de CVP rekenen op de steun van Vlaamsgezinden. Ze zette in 1969 een laatste stap in de verandering van haar eigen partijstructuur zodat ze de eerste traditionele partij werd die zich volledig opsplijste in twee autonome taalgroepen met aparte voorzitters.²⁴ Toen in februari 1970 de premier G. Eyskens (CVP) zei: 'de unitaire staat is achterhaald', brak er een nieuwe periode aan voor de Volksunie.²⁵

In 1970 stonden de nieuwe staatsstructuren op de agenda en het was de vraag hoe het nu verder moest voor de Volksunie. Verkiezingen winnen was tot dan toe geen probleem, maar de unieke positie van de partij kwam in het gedrang. Ze was niet langer meer de enige pleitbezorger voor een nieuwe staatsstructuur. De verkiezingsresultaten van 1974 vertoonden een lichte achteruitgang, maar bleven hoog. Na twintig jaar voorzitterschap van F. van der Elst kwam Schiltz aan de top van de partij. Zoals gezien vertolkte hij al langer een meer pragmatische aanpak, wat regeringsdeelname mogelijk maakte.²⁶ Zijn verkiezing werd zwaar aangevochten door Vlaams-nationalisten binnen de partij en dat is zo gebeven. Op het congres werd nog hardere taal gesproken aan het adres van de regering. Daarin zat voor het eerst een regionalistische partij, het Franstalige RW. Een dodelijke keuze voor deze partij, zo zou enkele jaren later blijken, want haar drie ministers liepen over naar de liberalen en de achterban zwenkte naar links. De partij zelf kwam deze schok nooit meer te boven. Toch zou ook Schiltz met de Volksunie de stap wagen naar regeringsdeelname in 1977. Het Egmontpact, dat toen werd gesloten, voorzag in nieuwe bevoegdheden en omschrijvingen in verband met de taalproblemen, maar werd met gemengde gevoelens ontvangen. De gevolgen waren niet mals: de radicale vleugel van de Volksunie scheidde zich af om met K. Dillen het latere Vlaams Blok te vormen. Toen het kabinet-Tindemans na anderhalf jaar in 1978 viel, verloor de unie bijna eenderde van haar kiezers. Na een lange regeringscrisis bleek ook dat de Volksunie niet langer gewenst was in de regering. Schiltz werd als voorzitter vervangen door V. Anciaux. Op een congres in datzelfde jaar werd bepaald dat de Volksunie zowel een zweep- als een beleidspartij was. De compromisfiguur Anciaux kon geen beter bewijs leveren van de keuzemoeilijkheden van de partij.

In de jaren tachtig kwamen de taalproblemen met de regelmaat van de klok opnieuw aan de orde. De gemeente Voeren was zeker niet de oorzaak, maar wel de uitdrukking van achterliggende spanningen. Kansen genoeg dus voor de Volksunie om zich te profileren en zich electoraal te herstellen. Dat scheen in 1981 te lukken, maar een onverwachte nederlaag in 1985 gaf opnieuw aanleiding tot een wisseling van voorzitter: J. Gabriëls volgde Anciaux op. Hij had geen Vlaams-nationale achtergrond en was voorstander van een realistische politiek. Hij leidde de unie in 1988 opnieuw in de regering, en opnieuw kwam er kritiek uit de hoek van de Vlaamse beweging. De akkoorden over de staats hervorming vonden weinig waardering in die kring en de Volksunie kreeg steeds de rekening gepresenteerd. Toen in

1991 de partij zelf uit de regering stapte, werd ze bij de verkiezingen in november daarvoor niet beloond door de kiezers. De Volksunie verloor zes van de zestien parlamentszetels, waarmee ze kleiner werden dan het Vlaams Blok, de extreem-rechtse winnaar. Ook haar ledental liep geleidelijk terug (zie tabel 2).

Tabel 2. *Ledenaantallen Vlaamse partijen tijdens de verkiezingsjaren, 1958-1995*

Partijen	Agalev	Volksunie
1958		?
1961		2.511
1965		12.630
1968		24.997
1971		41.458
1974		51.141
1978		51.878
1981		46.671
1985	925	50.890
1987	1.375	49.166
1991	2.499	36.474
1995	4.120	21.831

Bron: M. Maes, *Politiek jaarboek van Res Publica*, Brussel, 1992; en P. Delwit en J.-M. DeWaele, *Les Partis Politiques en Belgique*, Brussel, 1997.

Door de initiatieven van de liberalen kwam er beweging in het politieke landschap. Gabriëls voerde besprekingen om een samengaan van Volksunie met de vernieuwde liberalen te onderzoeken. Toen de nieuwe formatie naar buiten kwam met haar programma en haar nieuwe naam - Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD) - had de Volksunie zich reeds afgekeerd en was Gabriëls al afgetreden als voorzitter. Hij zou later met een reeks volgelingen overstappen naar de VLD. B. Anciaux (zoon van V. Anciaux) kon niet verhinderen dat de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 voor de Volksunie een verdere achteruitgang met zich mee brachten. De partij viel terug op de

helft van de stemmen van zes jaar daarvoor. De jonge voorzitter drong aan op een koerswijziging en profileerde zich als progressief en jong. Bij de senaatsverkiezingen van 1995 werd een ultieme oproep gedaan: er moesten 300.000 kiezers op de partij stemmen, anders zou zij zichzelf opheffen. Dit stemmenaantal werd gehaald en voorgesteld als een overwinning. De feiten gaven toch een achteruitgang aan van 5,9% naar 4,7%.

De laatste jaren werd de Belgische politiek overheerst door corruptieschandalen en de reacties op het falen van gerecht en politie, in het bijzonder bij de ontvoering van en moord op een aantal kinderen. De Volksunie profileerde zich als niet-traditionele, zuivere partij. Voorzitter Anciaux trok zich onlangs voor negen maanden terug om nieuwe politieke initiatieven te nemen met als doel de krachten van de 'zuiveren' en de 'witte bewegingen' te bundelen. 'Idee 21' werd de beweging met veel media-aandacht genoemd, waarbij Anciaux benadrukte dat het niet ging om een nieuwe partij, maar ook niet om een verbreding van de Volksunie. Dit wekte verwarring onder de leden, die hun ongenoegen uitten en wel degelijk het initiatief zagen in functie van een vernieuwde Volksunie. Na de oprichting van nog andere, nieuwe partijen als de Partij voor Nieuwe Politiek (PNP) en Vivant, is het de vraag of het zo eenvoudig zal zijn het protest van de deelnemers aan de witte marsen voor de Volksunie te mobiliseren.

4. Democraten 66

Democraten 66 (D66) werd in 1966 opgericht door een bont gezelschap partijtjlozen en voormalige leden van verschillende partijen, verenigd door een sterk onbehagen over het regenteske politieke bestel in Nederland en een verlangen naar radicale democratisering van samenleving en staat.²⁷ Aangezien de democraten begrepen dat ze dat doel niet alleen zouden kunnen bereiken, streefden ze vanaf meteen naar samenwerking met andere voorstanders van democratisering, die zou moeten uitmonden in een grote progressieve concentratie of zelfs één partij. De eerste voorzitter en lijsttrekker, de journalist H. van Mierlo, zag de nieuwe partij als een breekijzer in het bestel, of zelfs als dynamiet dat straks met het oude bestel zou moeten ontploffen.²⁸ Men kan deze kamikaze doelstelling als een bijzonder geval van beleidgerichtheid opvatten, maar wellicht ook als een doelstelling *sui generis*.

In lijn met de radicaal-democratische denkbeelden van de oprichters, genoten de leden van D66 meer invloed dan elke andere Nederlandse partij. Alle leden mochten spreken en stemmen op het congres, dat evenals in de meeste andere partijen het hoogste orgaan vormde. Ze stelden bovendien direct de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer vast door middel van een poststemming.²⁹ Tot de jaren tachtig bleef deze procedure nagenoeg onveranderd. De macht van het hoofdbestuur bleef in de partij nogal bescheiden, onder meer door de vele anticumulatiebepalingen, de beperkte herkiesbaarheid en een verbod om kandidaten voor de eigen opvolging aan te bevelen.³⁰

Tabel 3. Verkiezingsresultaten van D66, DS'70, GPV, PPR en PSP (Tweede-Kamerzetels), 1959-1994

	D66	DS'70	GPV	PPR	PSP
1959			0		2
1963			1		4
1967	7		1		4
1971	11	8	2	2	2
1972	6	6	2	7	2
1977	8	1	1	3	1
1981	17	0	1	3	3
1982	6	0	1	2	3
1986	9		1	2	1
1989	12		2	*)	*)
1994	24		2		

*) PSP en PPR hadden in 1989 met de CPN en de EVP en enkele onafhankelijke kandidaten de lijst 'Groen Links' gevormd, die zes zetels behaalde.

Toelichting: een leeg vakje betekent dat een partij niet aan deze verkiezingen deelnam; '0' betekent dat een partij wel deelnam maar geen zetel won. **Vetgedrukte getallen** betekenen dat een partij deel zou gaan nemen aan een regeringscoalitie in deze periode.

Bron: G.G.J. Thissen, *Parlement en kiezer*, Groningen, 1995.

D66 maakte een vliegende start: in 1967 drong ze met zeven leden in de Tweede Kamer door (zie tabel 3). Het ledental steeg eveneens, zij het heel wat langzamer (zie tabel 4). Reeds in 1968 werd een volgende drempel overschreden, toen de jonge partij ging deelnemen aan onderhandelingen over een 'progressief akkoord' met PvdA, PSP en PPR.³¹ De succesvolle groeifase van D66 duurde tot 1971, toen zij een electoraal hoogtepunt bereikte met elf zetels. Binnen de partij groeide echter tegelijkertijd de spanning tussen de 'ontploffers' rond Van Mierlo, die bereid waren tot een nauwe samenwerking - en liefst fusie - met andere progressieve partijen, en een meer op eigen zelfstandigheid gerichte stroming. Van Mierlo zette

niettemin door. In 1971 formeerde hij samen met de leiders van PvdA en PPR een schaduwkabinet, en in 1972 een gemeenschappelijk program, Keerpunt '72. De kiezers straffen de democraten daarvoor in 1972 echter met een verlies van vijf zetels (zie tabel 3). Tot overmaat van ramp bekoelde kort daarna de geestdrift bij PvdA en PPR voor verdergaande samenwerking op weg naar een progressieve volkspartij.³² De drie partijen konden wel in 1973 met passieve steun van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Katholieke Volkspartij (KVP) aan het kabinet-Den Uyl deelnemen, maar van de door D66 zo vurig gewenste staatkundige hervormingen zou ook door die regering weinig of niets verwezenlijkt worden. Onvrede over de door Van Mierlo uitgestippelde koers groeide in de partij en zelfs in de Tweede-Kamerfractie al tijdens de formatie van dit kabinet. Van Mierlo besloot dan ook reeds in juni 1973 de leiding over te dragen aan J.C. Terlouw.³³

Terlouw noemde zich een 'post-socialistisch liberaal' en zag D66 minder als een breekijzer dan als een gewone partij, die in het partijstelsel een vaste plaats zou kunnen veroveren ergens tussen PvdA en VVD.³⁴ Deelname aan de regering was voor Terlouw eveneens een belangrijk doel, zoals nog zou blijken. De nieuwe leider kon echter niet verhinderen dat kiezers en leden D66 massaal de rug toekeerden. Het ledental, in 1972 nog gestegen tot 6.000, viel in 1974 terug tot 300. Op het congres in Amsterdam in september 1974 koos een meerderheid van de leden voor opheffing van de partij. Omdat het geen tweederde meerderheid was, kon het besluit statutair niet uitgevoerd worden en raakte de partijorganisatie in een comateuze toestand, zwevend tussen leven en dood. De Tweede-Kamerfractie dreigde eveneens uiteen te vallen: oud-partijvoorzitter J.A.P.M. Beekmans sloot zich aan bij de PvdA; G. Nootenboom trachtte een eigen partij op te richten; en M.J.J.A. Imkamp gedroeg zich informeel als eenmansfractie. Eigenlijk vertegenwoordigden alleen Terlouw, Van Mierlo en E. Nypels nog D66 - of wat daar van over was.³⁵

Tijdens de comaperiode regeerden de bewindslieden van D66 gewoon door. In 1975 werd de staatssecretaris van justitie, J.F. Glastra van Loon, echter door zijn minister (A.A.M. van Agt) het vertrouwen opgezegd vanwege kritische opmerkingen die hij regelmatig gemaakt had. Na zijn ontslag stak Glastra van Loon veel van zijn vrijgekomen tijd en daadkracht in de wederopbouw van de partij. Terlouw, die snel aan populariteit won, verklaarde zich in november 1976 alleen bereid de lijst in 1977 aan te voeren indien de partij binnen drie maanden 1.666 nieuwe leden en 66.666 handtekeningen van sympathisanten zou vergaren. In februari 1977 bleken zijn partijgenoten 4.410 nieuwe leden en 88.938 handtekeningen verworven te hebben.³⁶ De kiezers beloonden hen met acht zetels (zie tabel 3).

Tabel 4.

Ledentallen van D66, DS'70, GPV, PPR en PSP tijdens de verkiezingsjaren, 1959-1994

	D66	DS'70	GPV	PPR	PSP
1959			6.500		2.497
1963			7.039		3.786
1967	3.700		8.355		4.849
1971	5.620	2.000*)	8.973	4.284	4.445
1972	6.000	2.100*)	9.491	3.800	4.581
1977	4.410	1.500*)	12.000	13.400	6.506
1981	17.765	500*)	13.181	10.567	9.631
1982	14.500	400*)	13.114	10.063	9.979
1986	8.300		13.365	6.151	5.560
1989	9.000*)		13.015	6.150	3.612
1994	15.000		14.269		

*) cijfer geschat, geen exacte gegevens

Bronnen: G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen (1945-1995)', *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 192-206; en R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', *Jaarboek DNPP 1985*, Groningen, 1986, 115-176.

Terlouw belandde met zijn herboren partij in de oppositie, waar hij zich als 'het redelijk alternatief' vaak gunstig onderscheidde van de geradicaliseerde en wat gefrustreerde PvdA. In 1981 voerde hij onder dit motto campagne en haalde zeventien zetels voor zijn partij binnen. Ook het ledental bereikte een ongekende hoogte: 17.500. De partij breidde in deze bloeiperiode haar organisatie uit met nieuwe werkgroepen, een hernieuwd wetenschappelijk bureau, een vormings- en scholingsinstituut en een adviesraad, die het hoofdbestuur en de parlementaire fracties politiek van advies zou dienen.³⁷ De regio's zouden ook elk een lid van het hoofdbestuur kunnen aanwijzen. Zodoende begon D66 geleidelijk meer op een moderne politieke partij te lijken. Bij de verkiezingen van 1981 verloren CDA en VVD hun meerderheid, zodat Terlouw's streven om weer aan de regering deel te nemen gerealiseerd kon worden. De coalitie van CDA, PvdA en D66, waarin hij vice-premier

en minister van Economische Zaken werd, viel echter binnen enkele maanden al ruzie makend uit elkaar. Terwijl de PvdA naar de oppositiebanken terugkeerde, bleven de democraten op het regeringspluche zitten. Hun kiezers bleken dat bij de volgende verkiezingen, in 1982, weinig te kunnen waarderen. Terlouw meende zelf dat hij misschien 'te rechtlijnig gefixeerd [was] op wat ik het landsbelang acht, in plaats van op partijbelang'.³⁸ Iets cynischer zou men dit kunnen opvatten als een keuze voor regeermacht boven stemmenwinst.

Opnieuw raakte de partij in 1982 ondergedompeld in een crisis, al bleef het coma haar deze keer bespaard. Terlouw droeg het leiderschap over aan M.B. Engwirda, een bekwaam parlementariër die echter 'het charisma van een zak aardappelen' had.³⁹ Het ledental zakte tot 8.000. Veelvuldige discussies over koers en grondslag van de partij droegen daar wellicht ook toe bij. In de peilingen kondigde zich bovendien een nog ernstiger electoraal verlies aan: eind 1984 zou slechts 1% van de kiezers D66 willen stemmen. Van Mierlo, in 1983 lid van de Eerste Kamer geworden, verklaarde zich onder enige druk bereid zijn partij in de komende Tweede-Kamerverkiezingen te leiden.⁴⁰ Deze keer hield hij meer afstand tot de PvdA, maar voerde wel weer campagne voor vernieuwing van het politiek bestel - een thema dat zijn opvolgers (nu: voorgangers) enigszins verwaarloosd hadden. De persoonlijkheid van de leider en zijn koers verzekerden de partij van drie klinkende verkiezingsoverwinningen in successie, in 1986, 1989 en 1994: het zetetal werd in deze periode verviervoudigd (zie tabel 3). Ook het ledental nam toe, maar in een veel trager tempo (zie tabel 4).

Oppositie legde de partij geen windeieren, regeringsdeelname wel. De 'paarse coalitie' van D66, PvdA en VVD die in 1994 aantrad, is weliswaar grotendeels het werk van Van Mierlo en de zijnen en heeft ook een aantal van zijn staatkundige wensen in haar regeerperiode trachten te verwezenlijken, zoals invoering van een correctief referendum (bijna gelukt) en een gemengd kiesstelsel (al gauw gestrand); maar daarmee dreigde D66 haar 'kroonjuwelen' en bestaansredenen te verliezen. Sinds de democraten weer aan de regering deelnemen, verliezen ze volgens de peilingen dan ook veel van de kiezersgunst. E. Borst-Eilers, die Van Mierlo in 1997 als politiek leider opvolgde, zal het electoraal getij in 1998 waarschijnlijk niet kunnen keren.

Ondanks verwachte verliezen blijft D66 onder leiding van Borst-Eilers belust op regeermacht.⁴¹ Een echte *vote-maximizer* is de partij dus bepaald niet. Dat bleek al in 1979 uit een enquête onder congresdeelnemers, waarvan nog geen 40% instemde met de uitspraak 'mijn partij moet proberen zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen en de belangen van deze groepen naar buiten toe vertegenwoordigen'.⁴² D66 bleef dus een beleidgerichte, maar ook regeerlustige partij, die daarvoor regelmatig electorale offers moest brengen. Daarnaast bleef zij sterk op partijdemocratie gericht. Weliswaar klaagden vele bestuurders en commissies regelmatig over gebrek

aan besluitvaardigheid, communicatieproblemen, chaotische congressen, gebrek aan coördinatie en zo meer, maar in feite bleef de organisatie ook na ernstige *shocks* structureel vrijwel onveranderd.⁴³ Elk voorstel om het almachtige congres te 'ontlasten' door een deel van zijn taken over te dragen aan andere organen, zoals een ledencollege, sneuvelde. Slechts op een paar punten werd de partijorganisatie professioneler en minder democratisch. Zo werd in 1985 een Commissie Aandragen Stemadvies (CAS) ingesteld, die de leden een aantal kandidaten aanbeval.⁴⁴ Ondanks de niet onaanzienlijke invloed van deze stemadviescommissie lijkt de conclusie gewettigd dat D66 meer dan welke andere Nederlandse partij ook gericht blijft op partijdemocratie als doel.

5. Democratisch Socialisten '70

De partij Democratisch Socialisten '70 ontstond in 1970 als een afsplitsing van de PvdA, die in die periode steeds meer beïnvloed raakte door Nieuw Links - een informele factie van jongeren met (soms) radicale ideeën en (vooral) radicale retoriek.⁴⁵ De oprichters van DS'70 waren eensgezind in hun afkeer van Nieuw Links, maar verschilden van opvatting over de te volgen politieke koers. De linkervleugel van de partij verlangde terug naar de PvdA uit de jaren vijftig, ten tijde van W. Drees sr., en wilde eigenlijk de plaats van de sociaal-democraten aan de regeringstafel overnemen. De rechtervleugel van DS'70, aanvankelijk geleid door het Tweede-Kamerlid F. Goedhart, wilde meer afstand nemen van de PvdA en het socialisme in het algemeen. Tussen beide vleugels stond een middengroep die noch het extremisme van Goedhart noch de sociaal-democratische opvattingen van de linkervleugel leek te delen.⁴⁶

Aanvankelijk werkten de verschillende stromingen tamelijk eendrachtig samen. In korte tijd moest men verkiezingen voorbereiden en een partij opbouwen. Met W. Drees jr. als lijsttrekker voerde de jonge partij in 1971 een geslaagde campagne, zodat zij stemmen won van zowel PvdA als VVD en confessionele partijen en met acht zetels haar entree in de Tweede Kamer maakte. Zij kon daarop meteen aanschuiven aan de regeringstafel, in een coalitie met ARP, CHU, KVP en VVD. Weliswaar koesterde men binnen DS'70 bedenkingen over deze snelle stappen, maar zoals Drees later opmerkte: 'Een kleine fractie die tot de regerende coalitie behoort, heeft meer invloed dan een grote in de oppositie.'⁴⁷ Drees werd minister van Verkeer en Waterstaat en droeg het fractievoorzitterschap over aan J.J.A. Berger.

De coalitie viel echter al in 1972 uiteen, toen DS'70 alleen kwam te staan in het streven naar een strak loon- en prijsbeleid.⁴⁸ De kiezers leken de partij te straffen voor haar aandeel in de kabinetscrisis met een verlies van twee zetels (zie tabel 3). De partij belandde in de oppositie, terwijl haar minder gouvernementeel ingestelde moederpartij aan de regering mocht gaan deelnemen. Geen wonder dat de tegenstellingen binnen de partij scherper

vormen aannamen, op ideologisch en persoonlijk vlak. Drees, die het voorzitterschap van de Tweede-Kamerfractie weer had overgenomen van Berger, kreeg als politiek leider toenemende kritiek te verduren, zowel vanuit de rechtervleugel als vanuit de middengroep, waartoe partijvoorzitter (en oud-minister) M.L. de Brauw gerekend kon worden. Teleurstellende resultaten bij verkiezingen voor Provinciale Staten (slechts 1,5% van de stemmen) en gemeenteraden in 1974 versterkten de onvrede. In 1975 kwam het tot een breuk in de partij en in de fractie. Van de 2.100 partijleden zegden circa 400 hun lidmaatschap op, een aanzienlijke aderlating.⁴⁹ DS'70 kon zich als oppositiepartij maar moeilijk een eigen gezicht geven. VVD-leider Wiegel domineerde met zijn polariserende stijl de rechtse oppositie tegen het kabinet-Den Uyl en liet Drees en zijn partij zo weinig ruimte. Pogingen van DS'70 om met andere groeperingen in het politieke midden samen te gaan, strandden al snel. Van regeringsdeelname kon al helemaal geen sprake meer zijn. In 1977 liet Drees het politiek leiderschap over aan een jongere, R. Nijhof. Hoewel ook Nijhof tot de linkervleugel van de partij behoord had, sloeg DS'70 onder zijn leiding geleidelijk een meer rechtse, sociaal-conservatieve koers in, waarbij de nadruk viel op bestrijding van criminaliteit, beperking van immigratie en versterking van de defensie.⁵⁰ Het leverde allemaal weinig op bij verkiezingen: in 1977 bleef alleen Nijhof in de Tweede Kamer over, in 1981 ging ook zijn zetel verloren. De kiezers merkten overigens niet zoveel van de koerswijziging, naar het schijnt.⁵¹ Een naamsverandering, al jarenlang onderwerp van discussie maar in 1982 eindelijk doorgevoerd, kon de partij niet meer redden. Op 15 januari 1983 besloot het partijcongres met ruime meerderheid tot opheffing.⁵²

Bij alle ideologische en strategische debatten en externe *shocks* bleef de partijorganisatie opvallend buiten discussie. In 1973 en 1979 werden slechts bescheiden wijzigingen doorgevoerd. Het partijmodel hadden de Democratisch-Socialisten overigens grotendeels ontleend aan de PvdA. Congres en partijraad waren de belangrijkste organen; beide bestonden uit afgevaardigden van afdelingen, die nadrukkelijk een blanco mandaat kregen.⁵³ Het congres stelde de verkiezingsprogramma's vast, terwijl de partijraad besliste over de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer.

Noch de snelle hordenloop waarmee de partij in ruim één jaar na haar oprichting al vier drempels wist te nemen, noch de daaropvolgende achteruitgang - waarbij ze als in een teruggespoelde film in vertraagd tempo over dezelfde drempels achterwaarts terug stapte - leidde dus tot organisatorische veranderingen van enige omvang. Wel verschoof wellicht het doel van regeringsdeelname naar stemmenwinst, of liever: naar electoraal overleven. Haar 'programmatisch eclecticisme', zoals Voerman het noemt, wekt het vermoeden dat vorm geven aan beleid volgens ideologische principes niet het belangrijkste doel van de Democratisch-Socialisten geweest is, al bleef beperking van de overheidsuitgaven bij hen steeds hoog in het vaandel staan.

Partijdemocratie speelde overigens ook een rol en verhinderde soms een snellere aanpassing van de koers, die wellicht electoraal voordeel had betekend.

6. Gereformeerd Politiek Verbond

Het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) kan als een afsplitsing van de ARP gezien worden. Na de scheuring in de Gereformeerde Kerken in 1944 ervoeren veel leden van de nieuwe Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken een 'ethisch conflict' wanneer ze politiek bleven samenwerken met gereformeerden die hen op kerkelijk gebied onrechtvaardig hadden behandeld. Theologische en politieke meningsverschillen droegen tot de vervreemding bij. Zo ontstonden vrije gereformeerde kiesverenigingen die in 1948 voor een congres in Amersfoort bijeen kwamen. Zij sloten zich daarop in een tamelijk los verbond aaneen, dat vanaf 1950 de naam 'Gereformeerd Politiek Verbond' (GPV) ging dragen.⁵⁴

De periode 1948-1963 zou men als opbouwfase van het GPV kunnen betitelen, niet alleen in organisatorisch maar ook in programmatisch en electoraal opzicht. Aanvankelijk leek het GPV meer op 'een kerkverband dat aan de verkiezingen deelnam' dan op een politieke partij.⁵⁵ De eerste voorzitter, F.A. den Boeft, vond 'getuigen' belangrijker dan verkiezingscampagne voeren. Tegenover deze 'getuigende' stroming kwam echter geleidelijk een stroming op die meer politiek gezind was en daarbij bereid was de moederpartij harder aan te vallen. De tegenstelling tussen beide stromingen speelde mede een rol bij een competentiestrijd tussen de Centrale Verbondsraad (het dagelijks bestuur) en de Generale Verbondsraad (algemeen bestuur) in 1959. In de jaren zestig kreeg de 'politieke' stroming geleidelijk meer invloed, zodat in 1966 uiteindelijk een politiek program vastgesteld kon worden.⁵⁶ Drie jaar eerder, in 1963, had het GPV na drie mislukte pogingen zijn eerste zetel in de Tweede Kamer verworven, die door P. Jongeling bekleed werd.

De partij groeide daarna voorspoedig, in kiezers- en ledental (zie tabel 3 en 4). De veranderingen binnen de ARP, waar linkse en 'evangelisch-radicalen' jongeren steeds meer invloed kregen, dreven vele behoudende anti-revolutionairen naar het GPV. In veel mindere mate gebeurde dit ook met aanhangers van de Christelijk-Historische Unie (CHU). De nieuwe aanhangers van het GPV behoorden over het algemeen niet tot de Vrijgemaakte Kerken maar tot de (synodale) Gereformeerde Kerken of de Nederlands Hervormde Kerk; derhalve konden ze moeilijk de statuten van het GPV onderschrijven en mochten zij nadrukkelijk geen lid worden van de Generale Verbondsraad.⁵⁷ Dat gold eveneens voor leden van nieuwere, evangelische kerkgenootschappen die politiek soms ook dichtbij het GPV stonden. Deze sympathisanten richtten in 1966 het Nationaal Evangelisch Verband (NEV) op. Zij droegen er zo mede toe bij dat het GPV in 1971 een tweede kamer-

zetel in de wacht kon slepen en dat de gevolgen van een scheuring in de Vrijgemaakte Kerken binnen de perken kon worden gehouden. Toen het NEV de samenwerking een meer gelijkwaardige vorm wilde geven, zoals een gecombineerde kandidatenlijst bij de volgende verkiezingen, leidde dit echter tot een conflict met het (hierover overigens verdeelde) GPV dat in 1972 in een breuk uitmondde.⁵⁸ Het NEV zou daarna zijn eigen weg gaan en in 1975 samen met andere groepen de RPF stichten.

De organisatie van het Verbond werd in de jaren zestig en zeventig verfijnd en enigszins geprofessionaliseerd. Evenals andere partijen richtte het GPV een propagandacommissie, een wetenschappelijk bureau, een organisatie voor kadervorming en een jongerenorganisatie op. Ook breidde het Verbond zijn secretariaat uit.⁵⁹ Het ledental groeide na 1970 nog langzaam door (zie tabel 4). Volgens Timmermans nam echter de lauwheid onder de leden toe en verslechterde de sfeer.⁶⁰

Strategische meningsverschillen droegen daar wellicht toe bij. Een deel van de partij voelde voor samenwerking met andere protestantse partijen, met name de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en na 1975 ook de RPF, op lokaal en mogelijk ook landelijk niveau.⁶¹ De meerderheid van het GPV hechtte echter meer aan zelfstandigheid, althans in de jaren zestig en zeventig. In 1977 werd wel een lijstverbinding met SGP en RPF goedgekeurd.

Bij deze verkiezingen voerde voor het eerst sinds 1963 niet Jongeling maar A.J. Verbrugh de lijst van het GPV aan. Verbrugh miste de bekendheid en uitstraling van Jongeling. Dat verklaart wellicht een deel van het verlies dat het GPV leed; concurrentie met de nieuwe RPF speelde echter ook een grote rol. Het verlies van één van de twee zetels veroorzaakte slechts een lichte schok binnen de weinig electoraal gerichte partij. Toen de dalende lijn zich echter voortzette bij volgende verkiezingen, op provinciaal en nationaal niveau, won de bereidheid tot samenwerking toch geleidelijk veld. In 1981 besloot de algemene vergadering (het congres) lokale lijstineenschuiving niet meer te blokkeren. In 1984 keurde een meerderheid eveneens een gemeenschappelijke lijst met GPV en RPF voor de Europese verkiezingen goed. In de Eerste en Tweede Kamer werkten de drie fracties in de jaren tachtig ook meer samen en verbonden vanaf 1982 bij de verkiezingen hun lijsten.⁶² De drempel van onderlinge onderhandelingen was dus duidelijk overschreden. In 1998 ten slotte koos de politieke top van het GPV voor een vèrgaande samenwerking met de RPF in de Tweede Kamer, die waarschijnlijk zou uitlopen op een volledige fusie; de SGP zou zich later desgewenst kunnen aansluiten.⁶³ Tegelijkertijd nam ook de weerstand binnen het GPV tegen leden uit andere (reformatorische) kerkgenootschappen af en wijzigde men daartoe in 1993 de statuten - al zal buitenstaanders de subtiële wijziging nauwelijks opvallen.⁶⁴ De partij is sinds 1948 als organisatie professioneler en efficiënter geworden, maar structureel na 1962 nauwelijks veranderd. Voorstellen voor een andere, meer geïntegreerde bestuursstructuur werden regelmatig gelanceerd maar nooit doorgevoerd.⁶⁵

Opmerkelijk genoeg vielen de besluiten tot parlementaire samenwerking en (lichte) verbreding van de confessionele basis van het GPV niet meer in een periode van electorale teruggang, maar juist na opvallende verkiezingswinst. In 1989 herwon de partij haar tweede zetel in de kamer en in 1994 versterkte ze haar electorale positie nog enigszins. De populariteit van een jongere lijsttrekker, de alom als parlementariër geprezen G.J. Schutte, die de oude Verbrugh in 1981 was opgevolgd, droeg daartoe waarschijnlijk sterk bij. Een deel van de nieuwe (of teruggekeerde) kiezers kwam ongetwijfeld niet uit vrijgemaakt-gereformeerde kring.⁶⁶ Electorale overwegingen - hoop op nog meer winst - speelden dus wel een geleidelijk grotere rol, maar het zou veel te ver gaan het GPV in de jaren negentig als kiezersgerichte partij te betitelen. Men hield vast aan de grondslag van bijbel en belijdenis, maar hoopte door de samenwerking iets meer aandacht voor Gods Woord in de Nederlandse politiek te kunnen verkrijgen. Zelfs dan zou die invloed bescheiden blijven, daarover koesterde men weinig illusies.⁶⁷ Van regeringsverantwoordelijkheid was al helemaal geen sprake, ook al ging men die niet principieel uit de weg. Het GPV was en is dus duidelijk een beleidgerichte partij, mits men die categorie zo ruim opvat dat daaronder ook godsdienstige getuigenis valt.

7. Politieke Partij Radicale

De Politieke Partij Radikalen (PPR) werd in 1968 opgericht door christen-radicalen uit de KVP en (in kleinere getale) uit de ARP en CHU, die de hoop hadden opgegeven deze drie partijen in een progressieve richting te kunnen stuwten. De christen-radicalen koesterden de overtuiging 'dat het Evangelie niet slechts een belofte heeft voor de individuele mens, maar dat het reinigend en vernieuwend ook de structuren van deze wereld aangrijpt'.⁶⁸ Deze politieke overtuiging kon echter losgekoppeld worden van het christelijk geloof. De PPR wilde geen confessionele partij zijn en won dan ook geleidelijk steeds meer onkerkelijke leden en kiezers.⁶⁹ Evenals D66 streefden de Radikalen naar radicale democratisering van staat en samenleving, waarbij zij meer nadruk legden op de samenleving. Daarnaast stonden milieubehoud, ontwapening en solidariteit met de Derde Wereld hoog in het PPR-vaandel. De partijorganisatie weerspiegelde het streven naar democratisering, zij het niet zo radicaal als bij D66. Het hoogste orgaan van de partij, het congres, stond niet volledig open voor alle leden, maar voor 10% van de leden van elke afdeling ('actiecentrum' genoemd bij de PPR). Het congres stelde de kandidatenlijst en het program voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast.⁷⁰

Aanvankelijk stelde de PPR zich vooral op als bondgenoot van de PvdA met de speciale taak, confessionele kiezers voor het progressieve blok te winnen. Al kort na haar oprichting begon ze deel te nemen aan overleg over een progressief akkoord. Bij de verkiezingen van 1971 bleek de nieuwe partij

haar taak zonder opvallend succes te hebben vervuld en slechts 1,8% van het electoraat aan te spreken (zie tabel 3). In 1972 deed zij het onder de inspirende leiding van B. de Gaay Fortman aanmerkelijk beter met 4,8% van de stemmen. Ongeveer tweederde van haar kiezers had een kerkelijke achtergrond.⁷¹ De Gaay Fortman zag de PPR als 'mentale voorhoedepartij', nog steeds een bondgenoot van de PvdA - waarmee immers in 1972 ook een gezamenlijk program was overeengekomen, Keerpunt '72 - maar met een eigen onconfessioneel en onconventioneel gezicht.⁷² De radicalen konden met hun progressieve bondgenoten PvdA en D66 deelnemen aan het kabinet-Den Uyl, maar deden dat met enige aarzeling. Een meer op buitenparlementaire actie dan op regeringsverantwoordelijkheid gerichte linkervleugel - veelal pas na 1970 lid geworden - stemde al in 1973 tegen deelname. De kritiek op het kabinet-Den Uyl verstomde niet na 1973 en veroorzaakte regelmatig spanningen binnen de partij.⁷³

Partijvoorzitter R. Beckers kon de vleugels met moeite bij elkaar houden en mocht daarvoor in 1977 als lijsttrekker een afstraffing van de kiezers incasseren. De partij verloor meer dan de helft van haar electoraat, vier kamerzetels, en haar aandeel in de regeringsmacht - en daarbij het vertrouwen van de PvdA. Het progressief overleg tussen PvdA, PPR en PSP - later ook CPN en Evangelische Volkspartij (EVP) - kreeg steeds meer een vrijblijvend karakter: de onderhandelingsdrempel raakte verder en verder uit het zicht.⁷⁴ Na de tegenslag van 1977 barstte de politieke vleugelstrijd binnen de PPR pas goed los, zoals Harmel en Janda ook voorspeld zouden hebben. De strijd culmineerde in 1983 in een uitgebreid strategiedebat, waarbij de leden kleur moesten bekennen: 'rood' (klein-linkse samenwerking met CPN en PSP), 'blauw' (een zelfstandige PPR, open voor progressieve christenen) of 'groen' (een op de milieubeweging gerichte, verbrede en groene partij).⁷⁵ De meerderheid koos uiteindelijk voor een 'rood-groene' weg, maar de meest pure groenen zouden zich toch aansluiten bij een nieuwe formatie, die zich De Groenen noemde. Van de 'blauwe', regeerlustige rechtervleugel had een deel al eerder de weg naar de PvdA gevonden. Ook in de ogen van de kiezers had de PPR intussen de PvdA links ingehaald. Volgens hen kwam de partij in de buurt van PSP en CPN, terwijl zij haar rond 1970 nog in de buurt van D66, dichtbij het politieke midden hadden geplaatst.⁷⁶

In 1989 kwam dan eindelijk de 'rood-groene' alliantie GroenLinks tot stand. De partijtop van de PPR had deze op het laatst bijna getorpedeerd omdat zij te weinig vernieuwend zou zijn. Een meerderheid van het partijbestuur stond vanaf 1988 een minder 'dogmatisch linkse' en meer met de tijdgeest overeenstemmende 'vrolijk-linkse' koers voor, waarbij de overheid een meer bescheiden rol zou spelen dan voordien gewenst werd.⁷⁷ Bij het partijkader wekte deze nieuwe koers nogal wat weerstand en vond GroenLinks een warmer onthaal; uiteindelijk dwong de partijraad het bestuur tot een akkoord.⁷⁸ Tegelijk met haar ideologie paste de PPR in de jaren tachtig ook haar organisatie enigszins aan de tijdgeest aan. Het ouderwetse partijbureau werd een

modern 'service-bureau', het partijbestuur werd kleiner, 'actiecentra' heetten voortaan gewoon 'afdelingen', de 'kerngroep' een 'partijraad'. Het terugroepingsrecht ('recall') van wethouders en volksvertegenwoordigers, in 1979 ingevoerd, bleef wel gehandhaafd.⁷⁹ De reorganisatie was ook een antwoord op het dalend ledental (zie tabel 4).

Ondanks het toegenomen pragmatisme kan men de PPR anno 1989 nog geen kiezersgerichte partij noemen, naar ons voorkomt. Zo meende de helft van de PPR-leden op het eerste congres van GroenLinks dat 'mijn partij moet proberen zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen en de belangen van deze groepen naar buiten toe te vertegenwoordigen'; maar ook vond een overweldigende meerderheid (94%): 'mijn partij moet altijd voor haar doeleinden en principes blijven staan'. De radicalen bleven dus beleidgericht. Regeerlustig waren ze nauwelijks nog, na het vertrek van de gouvernementeel denkende rechtervleugel naar de PvdA. De PvdA zelf had al eerder haar belangstelling voor coalities met de PPR verloren.

8. Pacifistisch-Socialistische Partij

De Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) werd in 1957 opgericht door een groep politiek daklozen van uiteenlopende politieke huize: vooral christelijke pacifisten en linkse socialisten, maar ook dissidente communisten, anarchisten en een enkele liberale pacifist. De groep had een jaar daarvoor getracht aansluiting te krijgen bij de PvdA, maar de sociaal-democraten voelden er zelfs weinig voor, op hun kandidatenlijst voor de Tweede Kamer een onverkiesbare plaats voor de pacifisten in te ruimen.⁸⁰

De PvdA bleef zeker in de beginfase duidelijk de referentiepartij voor de pacifistisch-socialisten, die zich in hun verkiezingscampagne tegen haar afzetten maar in hun organisatiestructuur de grote zus trouw nabootsten. Het hoogste orgaan van de PSP was het congres (aanvankelijk algemene vergadering genoemd), dat bestond uit afgevaardigden van de afdelingen, in aantal evenredig met het ledental van de afdeling. Het congres koos het partijbestuur, stelde het verkiezingsprogramma vast en keurde (vanaf 1964) de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen goed. Deze lijst kon daarna door de leden in een referendum (per post) echter nog gewijzigd worden. Een eerste groslijst van kandidaten werd sinds 1964 opgesteld door de partijraad, een kleiner gezelschap dat door de gewestelijke vergaderingen gekozen werd en tussen de (meestal twee maal per jaar gehouden) congressen het partijbestuur adviseerde en controleerde.

In de eerste tien jaar van haar bestaan stak de PSP veel energie in verkiezingen, en met enig succes. In 1959 kon ze twee leden naar de Tweede Kamer sturen. In 1963 werd dat aantal verdubbeld (zie tabel 3). De Koude Oorlog, de wapenwedloop en vervolgens de oorlog in Vietnam droegen waarschijnlijk bij tot sympathie voor haar pacifisme, terwijl misschien ook onvrede van PvdA-aanhangers over de gematigde koers van hun partij een rol speelde.⁸¹

In 1966 bereikte de PSP een electoraal hoogtepunt bij de Statenverkiezingen (5% van de stemmen), daarna trad stabilisatie in. Ook het ledental, dat vanaf de oprichting gestaag was gegroeid tot bijna 5.000, bleef vanaf 1967 voorlopig stabiel (zie tabel 4). In deze stabilisatiefase ontspon zich een steeds heftiger discussie in het partijkader over ideologie en strategie, die tot 1974 zou duren. Globaal kon men drie richtingen onderscheiden: een revolutionair-marxistische stroming, gericht op buitenparlementaire actie en samenwerking met extreem-linkse groepen; een structureel-reformistische stroming, die via samenwerking met PvdA en andere gematigde linkse groepen op termijn aan een progressieve regering hoopte deel te kunnen nemen die structurele hervormingen door zou voeren; en een op autonomie gerichte, min of meer libertair-socialistische stroming, die buitenparlementaire actie wilde combineren met parlementaire oppositie.⁸²

Aanvankelijk gingen de drie stromingen min of meer hun eigen gang. De revolutionaire marxisten hielden conferenties met geestverwanten, de libertaire socialisten voerden actie en de structurele reformisten namen deel aan onderhandelingen voor een progressief akkoord met PvdA, PPR en D66. De interne verdeeldheid werd door de kiezer weinig gewaardeerd, naar het leek: in 1971 moest de PSP twee van de vier zetels in de Tweede Kamer prijs geven. De revolutionair-marxistische stroming zag zich in het jaar daarop genoodzaakt de partij te verlaten. Ook de structurele reformisten leden een nederlaag, toen het partijcongres in plaats van de zittende fractievoorzitter H. Wiebenga een nieuwe lijsttrekker koos, B. van der Lek, en de tweede plaats schonk aan A.G. van der Spek, een uitgesproken voorstander van autonomie zonder samenwerking met andere partijen. De PSP bleef echter deelnemen aan het Permanent Overleg Orgaan met de drie andere progressieve partijen. In 1974 gaven de structurele reformisten de strijd op, en zeiden de PSP vaarwel, waarna het merendeel zich aan zou sluiten bij de PvdA. Het congres besloot in 1975 niet te gaan onderhandelen over een progressief regeerakkoord met de PvdA, D66 en de PPR, die toen aan het kabinet-Den Uyl deelnamen.⁸³

Na 1975 brak een tweede bloeitijd aan voor de nu homogener en radicaler geworden PSP. De oppositie tegen het kabinet-Den Uyl bracht ledenwinst met zich mee, maar ook electoraal verlies in 1977 (zie tabel 3 en 4). Deze *shock* vergrootte de bereidheid tot steun of zelfs deelname aan een progressief kabinet, zij het onder zulke voorwaarden dat PvdA en D66 weinig interesse toonden.⁸⁴ Het streven naar een progressief kabinet bleek trouwens in de jaren tachtig een gepasseerd station. De keuze voor de PSP ging nu tussen oppositie in zelfstandigheid of oppositie in samenwerking met PPR en CPN. Onder leiding van de 'autonomist' Van der Spek wees de partij tot 1984 elke samenwerking af en richtte zich meer op nieuwe sociale bewegingen buiten het parlement. Voor Van der Spek diende de zetel in de Tweede Kamer voornamelijk als platform voor actiegroepen.⁸⁵ In 1981 en 1982 leidde die strategie tot electorale winst, hetgeen ongetwijfeld te danken was

aan de massale vredesbeweging tegen plaatsing van nieuwe kernwapens in Nederland.

In de vredesbeweging, evenals in de milieubeweging, de antikernenergiebeweging en de vrouwenbeweging, die ook in deze periode veel aanhang mobiliseerden, werkten PSP-ers overigens nauw samen met leden van CPN en PPR. Die samenwerking versterkte bij alle drie uiteindelijk de bereidheid ook op parlementair niveau samen te werken. In 1984 namen ze met een gemeenschappelijke lijst deel aan de Europese verkiezingen. Het jaar daarop moest Van der Spek het politiek leiderschap over de PSP afstaan aan zijn voormalige assistente A. van Es, die meer bereidheid toonde tot samenwerking dan hij. Van der Spek verliet daarop de PSP en trachtte zonder veel succes een nieuwe partij van de grond te krijgen. De electorale samenwerking tussen de drie linkse partijen kwam echter bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 evenmin van de grond, zodat ze alle drie verlies leden. Dit was waarschijnlijk ook te wijten aan verval van de sociale bewegingen waarop zij steunden, en hun onmacht om het opkomend getij van 'no nonsense' politiek te keren. Het kabinet-Lubbers besloot na lang aarzelen toch tot plaatsing van de nieuwe kernwapens en weigerde af te zien van kernenergie. Zowel de electorale aanhang als het ledental van de PSP liepen terug, terwijl de overgebleven leden meer tijd leken te besteden aan onderlinge discussies dan aan externe activiteiten.⁸⁶ De partij bleek nu bereid tot vernieuwing op alle fronten, organisatorisch, strategisch en ideologisch. In 1988 erkende het partijcongres voor het eerst dat een socialistische economie het marktmechanisme niet geheel kon missen.⁸⁷ Een jaar later koos de partij, na een omstreden referendum onder de leden, voor een nauwe samenwerking met PPR en CPN, die weer een jaar later zou uitmonden in een volledige fusie.

Electoraal motieven speelden zeker een rol bij dit samengaan, zoals onder meer bleek uit een enquête onder afgevaardigden van PSP-huize op de eerste congressen van de nieuwe partijformatie, GroenLinks. Hoewel slechts een minderheid vreesde dat een zelfstandige PSP electoraal niet zou overleven, gaf een meerderheid van bijna 80% als een motief voor fusie 'meer linkse en groene kiezers trekken' op.⁸⁸ Uit dezelfde enquête bleek bovendien dat de helft van de PSP-ers de stelling onderschreven dat hun partij moest proberen 'zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen'. Het gaat nog iets te ver om de PSP in haar nadagen een kiezersgerichte partij te noemen, maar wel leek een belangrijk deel van het kader in die richting te denken. De PSP verkeerde daarbij aan het eind van de jaren tachtig in een soort existentiële crisis: naast electorale tegenslagen, partijtwisten en spectaculair ledenverlies (van bijna 10.000 in 1982 naar nog geen 4.000 leden in 1989) zagen de pacifistisch-socialisten ook hun socialistische idealen in de opkomende golven van liberalisering en marktdenken ondergaan en hun pacifisme overbodig worden door het einde van de Koude Oorlog. Het was dus waarschijnlijk aan een combinatie van externe tegenslagen en interne crisis te

danken dat de partij in 1991 vrijwel unaniem besloot tot de meest radicale verandering die een organisatie door kan voeren: fusie en opheffing.

9. Conclusies

Uit deze historische beschouwingen kan een aantal conclusies getrokken worden. Het blijkt niet eenvoudig, doelstellingen van partijen in de vier categorieën in te delen die Harmel en Janda suggereren. Formeel streven alle partijen naar een bepaald beleid en misschien naar partijdemocratie, waarbij maximalisatie van stemmen en regeermacht als middel maar niet als doel op zich dienen. Dit streven is deel van hun propaganda, zou men kunnen zeggen. Een winkelier vertelt zijn klanten immers ook dat hij er naar streeft hen tevreden te stellen en kwaliteit te leveren, en niet dat hij hen zoveel mogelijk geld uit de zak wil kloppen. Daarbij komt dat de indeling als keurslijf soms teveel verschillende doelstellingen in één categorie propt - godsdienstige getuigenis, platform voor actiegroepen, bezuinigingen op overheidsuitgaven gelden alle als *'policy advocacy'*. De levensloop van met name DS'70, Volksunie en Agalev doet voorts de vraag rijzen, hoe 'overleving' als doel moet worden geclassificeerd. Voor sociologen is de stelling natuurlijk niet nieuw, dat organisaties vaak doel op zich in plaats van middel worden.

Indien we echter over deze bezwaren heen stappen, kunnen we in overeenstemming met onze verwachtingen vaak een verschuiving van doelstelling waarnemen bij partijen die geruime tijd in het parlement vertegenwoordigd zijn. In de meeste gevallen begonnen ze duidelijk als beleidgerichte partijen, maar kregen geleidelijk meer oog voor het belang van kiezers en zetels. Daarbij werden hun organisaties geleidelijk iets professioneler en complexer. Zelfs de revolutionaire actiep partij PSP en binnenkort wellicht ook de getuigenispartij GPV besloten na enige decennia tot fusie met geestverwanten, onmiskenbaar uit electorale overwegingen - al dreef hen natuurlijk ook het verlangen op die manier iets meer invloed op publieke opinie en beleid uit te oefenen. Ze bleven echter permanente oppositiepartijen, ver verwijderd van de derde en vierde drempel. Dat een sterke ideologische achterban hiervoor verantwoordelijk is, komt duidelijk naar voren in het verhaal van Agalev. De PPR had die drempel begin jaren zeventig wel overschreden, maar keerde min of meer vrijwillig op haar schreden terug en ging na 1977 een meer radicale koers varen. In zekere zin gold dat ook voor DS'70, die als oppositiepartij conservatiever werd, zonder daarmee dichterbij de regeringszetels te komen. D66 daarentegen lijkt de enige partij in Nederland die partijdemocratie voorop stelt, al dan niet gemanipuleerd door politieke leiders die regeermacht en beleid minstens even belangrijk achten, zonder haar partijorganisatie te professionaliseren.

De drempels van onderhandeling en deelname aan het beleid blijken het moeilijkst in kaart te brengen. Wat is oorzaak, wat gevolg? Stapt een partij

zelf uit de regering, of is ze niet langer gewenst? De rol van de traditionele partijen is in beide landen op dit punt overweldigend. Slechts D66 zou eventueel aanspraak kunnen maken op de verdienste, dat zij mee bepaalt wie 'erbij mag horen'. De Volksunie in Vlaanderen lijkt wel gemaakt om de theorieën van drempels en tegenslagen te bevestigen. Het is een voorbeeld van een voortdurend heen en weer slingeren tussen ideologie, partijwisten en regeringsdeelname met een schijnbaar onvermijdelijke verkiezingsnederlaag als gevolg.

Anders dan Harmel en Janda verwachten leiden struikelingen over de drempels, zoals ernstige verkiezingsnederlagen, verlies van regeringsmacht of van grote aantallen leden, lang niet altijd tot veranderingen van koers, organisatie of zelfs leiderschap. Dat overkwam wel D66 in de jaren zeventig en tachtig - al veranderde de organisatie niet zoveel - en de PSP en de PPR na 1986; maar niet DS'70 in 1972, evenmin de PPR in 1977, het GPV in 1977 of de PSP in 1971 of 1977. Soms kwam de schok niet vóór, maar na een verandering van leider (D66 na 1973, DS'70 in 1977, de PSP in 1986). De theorie blijkt hier dus iets te simpel, naar te vrezen valt. Ook hier lijkt de Volksunie bij het wisselen van partijvoorzitter in moeilijke momenten precies de hypothesen te volgen.

Externe factoren van andere aard speelden wellicht ook een rol bij wisselingen van koers of leiderschap. Men is soms geneigd van tijdgeest of klimaat te spreken. Met name voor beleidgerichte partijen kan de perceptie dat men de tijd mee of juist tegen heeft, beslissend zijn voor de te volgen koers: in het ene geval houdt men vol, ondanks alle electorale tegenslagen (PSP en PPR in de jaren zeventig), in het andere besluit men veel eerder tot aanpassing of zelfs fusie. Zo kan de (waargenomen) neoliberale en humanistische (dat wil zeggen onchristelijke) tijdgeest van de jaren tachtig en negentig niet alleen de fusie van PPR, PSP, CPN en EVP, maar ook de plannen daartoe van GPV en RPF begrijpelijk maken. Bij de Volksunie is het meest logische besluit dat ze zichzelf zou opheffen, omdat zij haar taak bijna volledig heeft volbracht. Toch schijnt een organisatie inderdaad overlevingsdrang te hebben, en ligt een inhoudelijke verschuiving meer voor de hand.

Daarbij lijkt de toekomst voor nieuwe partijen in het Vlaamse land iets zonniger dan in Nederland, wanneer ze tenminste eenmaal de tweede drempel gepasseerd en in het parlement doorgedrongen zijn. Die drempel is iets hoger in België, voornamelijk vanwege het kiesstelsel. Terwijl Nederland in feite slechts één kiesdistrict vormt, waarin de kiesdeler gehaald moet worden, is België verdeeld in tien (provinciale) kiesdistricten - 'kiesomschrijvingen' genoemd - waar verschillende kiesdelers gelden. Beschouwen we de oprichting van een partij als haar conceptie en deelname aan verkiezingen als haar geboorte, dan kent België een hoog sterftecijfer in het kraambed, maar biedt het land de jongelui daarna een bloeiender leven. Weliswaar was ook RAD/UDRT en ROSSEM geen lang leven beschoren, en vond RW eveneens vroegtijdig de dood, maar Agalev, Ecolo, FDF,

Volksunie, Vlaams Blok en *Front National* bestaan nog steeds en hebben soms ook aan de regeringsmacht deel mogen nemen. Dat kan in Nederland alleen van D66 gezegd worden, en van het GPV zolang het nog niet gefuseerd is met de RPF. PPR en PSP hebben zich opgeheven in GroenLinks, DS'70 is in het niets opgelost. Dat lot trof ook de hier niet behandelde Boerenpartij en de 'eendagsvliegen', van de KNP van 1948-1955 tot de EVP die van 1982 tot 1986 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was en in 1991 eveneens in GroenLinks opging.

Tussen de beide landen vielen echter ook overeenkomsten waar te nemen. Zo bleek voor nagenoeg alle nieuwe partijen deelname aan de regering electoraal weinig lonend. De nadruk die zij doorgaans op beleid (en soms op partijdemocratie) legden, zal daartoe wel bijdragen. In beide landen tilden nieuwe partijen doorgaans zwaar aan ideologische principes en richtten zij zich minder op stemmenwinst. Pas na een aantal jaren in het parlement krijgt dat electorale doel meer gewicht. Zo worden vrijwel alle kleine partijen vroeg of laat geconfronteerd met een pijnlijke keuze tussen substantiële en instrumentele doelstellingen. Dat hoort blijkbaar bij het leven, indien men tenminste oud wil worden.

noten

1. M. Pedersen, 'Towards a New Typology of Party Lifespans and Minor Parties', in: *Scandinavian Political Studies*, 5 (1982), 1, 1-16; J. Buelens, 'To change or not to change: that is the new party's question'. Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research, Oslo, 1996.
2. R. Harmel en K. Janda, 'An Integrated Theory of Party Goals and Party Change', in: *Journal of Theoretical Politics*, 6 (1994), 3, 259-287. Zie ook K. Strom, 'A Behavioral Theory of Competitive Political Parties', in: *American Journal of Political Science*, 34 (1990), 2, 565-598.
3. D.E. Apter, *Choice and the Politics of Allocation*, New Haven/Londen, 1971, 6-41.
4. De auteurs danken G.P.A. Braam, K. Deschouwer en H. van Goor voor hun constructief commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
5. K. Deschouwer en R. Koole, 'De ontwikkeling van partij-organisaties in België en Nederland, 1960-1990', in: *De Sociologische Gids*, 39 (1992), 4, 324-345.
6. Voor een vergelijkende analyse van de Centrumdemocraten en Vlaams Blok zie: H. de Witte, 'Torenhoge verschillen in de lage landen. Over het verschil in succes tussen de centrumstroming en het Vlaams Blok', in: J. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag, 1998, 157-174. Voorts: C. Mudde, *The Extreme Right Party Family: An Ideological Approach*, Leiden, 1998.

7. Zie de bekende definitie in G. Sartori, *Parties and party systems. A framework for analysis*, Cambridge, 1976, 64: 'A party is any political group that presents at elections, and is capable of placing through elections, candidates for public office.'
8. J.A.O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland*, Zwolle, 1988.
9. Voor een nadere uitwerking van deze factoren zie: A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 123-148.
10. O. Kirchheimer, 'Der Wandel des Westeuropäischen Parteiensystems', in: *Politische Vierteljahresschrift*, 6 (1965), 1, 20-41; in de Engelse versie: *idem*, 'The Transformation of Western European Party Systems', in: J. Lapalombara en M. Weiner, red., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200.
11. A. Panebianco, *Modelli di partito. Organizzazione e potere nei partiti politici*, Bologna, 1982, 477-502.
12. R. Rose en T. Mackie, 'Incumbency in Government: Asset or Liability?' in: H. Daalder en P. Mair, red., *Western European Party Systems. Continuity and Change*, Londen, 1983, 115-137.
13. L. Versteyleen, *Hoe verhoudt zich de beweging anders gaan leven tot de partij Agalev?*, Antwerpen, 1989.
14. K. Deschouwer, *De wortels van de democratie. Agalev op zoek naar een goede vorm*, Antwerpen, 1996, 86.
15. Deschouwer, *op.cit.*, 87.
16. Interview met M. Aelvoet op 14 november 1997 te Brussel, niet gepubliceerd.
17. R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe IL, 1949, 151-160; zie ook: C.J. Lammers, *Organisaties vergelijkenderwijs*, Utrecht, 1983, 72.
18. P. Georgiou, 'The Goal Paradigm and Notes Towards a Counter Paradigm', in: *Administrative Science Quarterly*, 18 (1973), 291-310, in het bijzonder 293.
19. L. De Winter, 'The Volksunie and the Bitter Sweet Dilemma between Policy Success and Electoral Survival'. Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, Madrid, 1994.
20. De Winter, *op.cit.*, 6.
21. P. Menu, *Congresresoluties van de Vlaamse politieke partijen*. Dl. 1: *De Volksunie 1955-1993*, Gent, 1994, VI.
22. D. Hearl, 'Belgium, 1946-1981', in: I. Budge, red., *Ideology, Strategy and Party Movement: Spatial Analysis of Post-War Election Programmes in 19 Democracies*, Cambridge, 1987.
23. Zie K. Hoflack, *Monologen met Hugo Schiltz*, Leuven, 1992.

24. K. Deschouwer, *Organiseren of bewegen. De evolutie van Belgische partijstructuren sinds 1960*, Brussel, 1993, 121.
25. H. Todts, *Staat in ontbinding? België in de jaren '80*, Leuven, 1988, 17.
26. Hoflack, *op.cit.*.
27. Zie J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66*, Amsterdam, 1967; J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', in: *Acta Politica*, 5 (1970), 1, 62-79.
28. V. Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66*, Haarlem, 1981, 37.
29. D66, *Statuten en huishoudelijk reglement*, z.pl. [Den Haag], z.j. [1996], art. 029, 19; zie ook: R. Hillebrand, *De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*, Leiden, 1992, 113-131.
30. Voss, *op.cit.*, 63-64; *Statuten en huishoudelijk reglement D66*, z.pl. [Den Haag], z.j. [1969], art. 23-38, 5-7.
31. Zie W. van Hennekeler, 'De PvdA en de Progressieve Volkspartij', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 94-114.
32. Van Hennekeler, *op.cit.*, 107-111.
33. B. Rogmans, *Hans van Mierlo, een bon-vivant in de politiek*, Utrecht, 1991, 98-107; Voss, *op.cit.*, 113.
34. Voss, *op.cit.*, 143; zie voorts P. Lucardie en G. Voerman, 'Worstelen met ideologie: het verhaal van een pragmatische partij', in: *Idee*, 12 (1991), 6, 19-25.
35. Voss, *op.cit.*, 109-131.
36. Voss, *op.cit.*, 132-148.
37. *Statuten en huishoudelijk reglement D'66*, Den Haag, 1978, art. 66-84, 7-8; zie ook P. van Gelderen, *Over berg en dal. Geschiedenis van D66*, Den Haag, 1990.
38. J.C. Terlouw, *Naar zeventien zetels en terug. Politiek dagboek 9 maart 1981 - 5 november 1982*, Utrecht/Antwerpen, 1983, 244.
39. Rogmans, *op.cit.*, 129.
40. Rogmans, *op.cit.*, 135.
41. Zoals bleek uit de toespraak van Borst-Elders op het congres op 14 februari 1998 (zie *Trouw*, 16 februari 1998, en *NRC-Handelsblad*, 16 februari 1998).
42. L.P. Middel en W.H. van Schuur, 'Dutch party delegates: Background characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch politics, of delegates from CDA, D'66, PvdA and VVD', in: *Jaarboek 1980 DNPP*, Groningen, 1981, 61-86. Bij CDA, PvdA en VVD stemden respectievelijk 60%, 61% en 81% met deze uitspraak in.
43. Dat begon al met: J.P.A. Gruijters, *Profileren en organiseren*, z.pl., 1973; dan: 'Commissie besluitvorming: advies aan het hoofdbestuur', in: *Democraat*, 11 (1978), 8, 12-15; zie voor een overzicht van de meer recente discussie: P. Bootsma, 'Tussen principe en praktijk: organisatorische ver-

nieuwingen in D66', in: I. Hartman, red., *Sporen van vernieuwing*, Amsterdam, 1996, 40-52.

44. Hillebrand, *op.cit.*, 122-125; *Statuten en huishoudelijk reglement D66*, Den Haag, 1992, art. 022, 42-43; D66, *Statuten en huishoudelijk reglement*, z.pl. [Den Haag], z.j. [1996], art. 016, 14-15.

45. De voor- en ontstaansgeschiedenis van DS'70 wordt uitvoerig beschreven in: J. Pfaff, 'Demokratisch-Socialisten 1970. Wortels en ontstaan, wording en ideeën.' Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989.

46. Voor iets andere interpretaties zie Pfaff, *op.cit.*, 119-138; G. Voerman, 'Een geval van politieke schizofrenie. Het gespleten gedachtengoed van DS'70', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 92-114; en W. Drees, '"Vleugellam". Het conflict in DS'70, voorjaar 1975', in: *ibidem*, 58-91.

47. Drees, *op.cit.*, 62.

48. Daarnaast verschilden de DS'70-ministers met hun collega's van mening over concrete bezuinigingen, en speelde politieke onervarenheid hen parten. Zie P.F. Maas, *Kabinetformaties 1959-1973*, Den Haag, 1982, 282-298.

49. Voerman, *op.cit.*, 93.

50. Voerman, *op.cit.*, 104-108.

51. Kiezers plaatsten DS'70 in 1981 slechts een klein eindje verder naar rechts dan in 1974, en nog duidelijk links van CDA en VVD, aldus C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*, Amsterdam, 1983, 249-250.

52. *NRC-Handelsblad*, 17 januari 1983; *Het Parool*, 17 januari 1983; *Trouw*, 17 januari 1983.

53. DS'70, *Statuten en huishoudelijk reglement*, S.l., 1970, art. 18 en 23, 3 en 9.

54. J. van der Jagt, 'Een partij als géén andere (over ontstaan, grondslag en doelstelling)', in: J. van der Jagt, H. Timmermans en A.J. Verbrugh, red., *Gedenkboek GPV 1948-1988*, Amersfoort, 1988, 44-65.

55. A.J. Verbrugh, 'Het ontstaan van de richtlijnen van de nationaal-gereformeerde politiek', in: *Gedenkboek GPV 1948-1988*, 70.

56. Verbrugh, *op.cit.*, 66-91.

57. Art. 2 van de statuten van het GPV bepaalt: 'De Heilige Schrift, waarvan de Drie Formulieren van Enigheid in de Gereformeerde kerken in Nederland gehandhaafd in de vrijmaking dezer kerken, de hoofdsom leren, is de enige grondslag en regel van het Verbond, ook voor het staatkundig leven' (GPV, *Informatieklapper*, Amersfoort, 1996, 2.2, 1). Vóór 1993 bepaalde art. 6.c van de statuten dat leden van de GVR 'belijdend lid zijn van een der kerken als bedoeld in artikel 2 van deze statuten' (zie bijvoorbeeld GPV, *Statuten*, Amersfoort, 1978, 3).

58. H. Timmermans, 'Een partij als alle andere', in: Van der Jagt, Timmermans en Verbrugh, *Gedenkboek GPV 1948-1988*, 106-114.

59. S.J.C. Cnossen, 'De organisatie van het GPV', in *Gedenkboek GPV 1948-1988*, 126-141.
60. Timmermans, *op.cit.*, 117.
61. Zie J. Hippe en G. Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 165-199.
62. Hippe en Voerman, *op.cit.*, 183-189.
63. *NRC-Handelsblad*, 9 februari 1998.
64. Art. 6.c bepaalt nu dat leden van de Generale Verbondsraad moeten 'instemmen met de artikelen 2 en 3 van de statuten' (GPV, *De informatieklapper*, Amersfoort, 1996, 2.2, 2); deze artikelen werden echter zelf niet gewijzigd.
65. Zie onder meer: A.J. Verbrugh, 'Onze organisatie: Centrale en Generale Verbondsraad', in: *Ons Politieuma*, 26 (1973), 3, 22-24; J. van der Jagt, 'De bestuursstructuur van het GPV', in: *Ons Burgerschap*, 35 (1982), 19, 166; 'Bestuursstructuur GPV', in: *Ons Burgerschap*, 39 (1986), 8, 90-91; zie voorts: J. Weggeman, 'Reformatorische partijen en partijvernieuwing 1985-1995', in: Hartman, *Sporen van vernieuwing*, 21-39.
66. Th. Haasdijk, 'GPV: let op vrijgemaakten en jongeren!' in: *Ons Burgerschap*, 42 (1989), 10, 51-52, en *Ons Burgerschap*, 42 (1989), 11, 60.
67. K. Veling, 'Actuele positiebepaling van het GPV', in: J. van der Jagt e.a., red., *Politiek mozaiek. Opstellen aangeboden aan dr. A.J. Verbrugh*, Amersfoort, 1992, 168-176.
68. B. de Gaay Fortman, 'Het Christen-radicalen congres', in: B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, red., *Christen-radicaal*, Hilversum, 1967, 10.
69. F. van Ginneken, *De P.P.R. van 1968 tot en met 1971*, Breda, 1976, 100-115.
70. Zie de statuten en reglementen van de PPR, bijlage bij *PPRAK*, nr. 51 (mei 1974).
71. F.J. Heunks en J.J.A. Thomassen, 'Enkele sociaal-structurele kenmerken van de kiezers', in: *De Nederlandse kiezer '72*, Alphen aan den Rijn, 1973, 26-35.
72. B. de Gaay Fortman, *Politiek op termijn*, Baarn, 1974.
73. Voor een relaas van binnenuit zie: H. Waltmans, *Niet bij rood alleen*, Groningen, 1983, in het bijzonder 45-133. Met iets meer distantie geschreven, maar erg fragmentarisch is de 'partijgeschiedenis' van H. van Egdom, *Er werd een commissie ingesteld: lief en leed in 23 jaar PPR*, Amsterdam, 1991, in het bijzonder 15-18.
74. L. Koeneman, 'Het progressief overleg: vrijblijvende gedachtenwisseling of formeel bondgenootschap?', in: *Radikalenkrant*, 19 (1986), 11/12, 14.
75. 'PPR hoe verder? Het voorjaarscongres', in: *Radikalenkrant*, (1983), 3, 15-31.
76. Van der Eijk en Niemöller, *op.cit.*, 249-250.

77. 'Groen licht: op weg naar een ekologische democratie', in: *Radikale Notities*, 6 (1988), 3.
78. Zie G. Voerman, 'Hoe CPN, PPR en PSP van kleur verschoten: van klein links naar Groen Links', in: *Namens*, 5 (1990), 2, 34-39; voorts: Van Egdome, *op.cit.*, 44-48.
79. Zie de statuten en reglementen in *Handboek PPR*, Amsterdam, 1988, 1.01.1 en 1.02.11; vgl. 'Huishoudelijk reglement PPR', bijlage in: *PPRAktiekrant*, (1980), 150, 16-18.
80. L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*, Amsterdam, 1962; P. Denekamp e.a., *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP*, Amsterdam, 1982, 13-45.
81. Denekamp, *op.cit.*, 84-87.
82. Denekamp, *op.cit.*, 126-148; zie ook A.P.M. Lucardie, *The New Left in The Netherlands (1960-1977)*, Kingston ON (Canada), 1980, 101-115.
83. Denekamp, *op.cit.*, 184-199.
84. Denekamp, *op.cit.*, 227-229.
85. A.G. van der Spek, 'Klein links moet de PvdA in', in: *Namens*, 1 (1986), 8, 451.
86. L. Platvoet, 'Wat mankeert er aan de organisatie van de PSP?', in: *Socialistisch Perspektief*, 6 (1984), 4, 1-10; 'PSP-organisatie in ontwikkeling'. *SVS-bulletin*, (1987), 115, (april).
87. 'Voor een maakbaar socialisme', in: *Bevrijding*, 33 (1989), 2, 7-18.
88. Zie J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De ideologische vormgevers van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 168-191.